

FOUCAULT ÉS A SPIRITUALITÁS

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, Michel: *The Hermeneutics of the Subject. Lectures at the Collège de France 1981–1982*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Ha a szociológia feladata megmutatni és megfogalmazni a társadalom működésének implicit, ám szabad szemmel nem látható, illetve még ki nem mondott folyamatait, akkor a Foucault 1982-es egyetemi előadásait magában foglaló kötet az ókori görög-római *spiritualitás* történeti-szociológiai rajzának tekinthető. A spiritualitás – Foucault meghatározása szerint – azokat a személyt formáló törekvéseket, gyakorlatokat és élményeket foglalja magában, melyeket a kapcsolatokban élő szubjektum, az igazság elérése érdekében, önmagán visz végbe. A spiritualitás olyan különféle technikák – pl. purifikáló és aszketikus gyakorlatok, mértékletesség, meditatív nézőpontváltás, életmód-változtatás – révén megvalósuló kutatás, praxis és tapasztalat együttese, mely a küzdelelként, s nem állapotként felfogott *személy igazsága, igaz tudása* keresésére irányul. A spiritualitás nem gyakorolható pusztán elvont gondolkodás révén. A személyesen igazhoz csak az ember életét valamiképpen kockára tevő belső átalakulás, transzformáció révén juthatunk el. A spiritualitás *öngondoskodás*, törődés önmagunkkal. (Az öngondoskodás és a közösség ügyeivel való törődés egységét megmutató Foucault a spiritualitást nem a szent-profán fogalmi keretben tárgyalja.)

Az 1982-es előadások annak az alaposan megtervezett kutatásnak részei, melynek témája a szexualitás története. Foucault hat kötetben tervezte közreadni a vizsgált szövegeket keletkezésük tükrében értelmező, a szexualitás társadalmi és történeti kontextusát feltáró forráselemző kutatásának eredményeit. A sorozat első, bevezető kötete *A szexualitás története – A tudás akarása* 1976-ban jelent meg. A könyv, az eredeti kutatói kérdéssel összhangban, arra a kérdésre keresett választ, hogy – a keleti kultúrák és a görög-római antikvitás gyönyörközpontú szexualitásával (*ars erotica*) szemben – a modern társadalomban miképpen konstituálódott tudományként a szexualitás (*scientia sexualis*), s a polgári társadalomban hogyan jöttek létre a szexualitás és hatalom korábban nem létező körkörös kötelekeket teremtő intézményei és technikái. A könyv betetőzését jelentette annak a foucault-i hatalomfelfogásnak, mely szerint a hatalom korántsem csupán represszív – miként az Karl Marx az osztályelnyomás és Sigmund Freud a szexuális elfojtás elméletében feltételezte –, hanem a személyek és a társadalom számára a fegyelem és a változás lehetőségét nyújtó, valóságteremtő erőviszonyok együttese. Eszerint a hatalom nem a represszióval, hanem a *rezisztenciával* áll szerves kapcsolatban. Foucault nem állította, hogy a represszió-elmélet hibás, azonban túlságosan szimplifikálónak tartotta azt. Hatalom nem létezik ellenállás nélkül, állapította meg. (Ez az álláspont közel áll Albert Camus *A lázadó ember* című művében ki-

fejtett elgondolásához.) A rezisztencia teszi láthatóvá a hatalmi viszonyokat. A szabadság (amit Foucault inkább reflektívnek, mint civil vagy politikai természetűnek tekint) a hatalomgyakorlás feltétele. A modern ipari társadalom a test fegyelmelésének, megzabolázásának és a népesség szabályozásának új, „biohatalmat” teremtő technikáit hozta létre. A test fegyelmelésének és a népesség szabályozásának a szexualitás a közös összetevője. Éppen emiatt vált a szexualitással kapcsolatos diskurzus a modern hatalmi stratégiák központi problémájává. A biohatalom tette lehetővé a termelékenység kapitalizmust megelőző történelmi korokban soha nem tapasztalt mértékű növekedését.

A szexualitás történetének első kötetében Foucault megjegyzi, hogy a keresztény gyónás számos *ars eroticával* rokonítható élményfokozó spirituális eljárást tartalmaz. Az ellenreformáció korának gyakori megszállottsági és ekstatiszikus jelenségeinek korabeli kezelése arra utal, hogy ezen eljárásoknak a következményei ellenőrizhetetlené váltak. Ám amíg nyugaton az erotika egyik összetevője a szexualitás, annak tudományában vált kontrollálttá, addig a spiritualitást – méghozzá minden válfaját, tehát nemcsak az erotikával kapcsolatosat – a Nyugat kiűzte a hatalommal összefonódott tudomány tartományából. Más szóval a személy eme anarchisztikus, egyúttal az élő emberhez elválaszthatatlanul hozzátartozó komponensei mégis csak elfojtás alá kerültek. A modern hatalom sem spirituális (ön)fegyelmet, sem spirituális fejlődési alkalmakat nem teremt. A rezisztenciával számoló hatalomelmélet egyszerűen alkalmatlan a spiritualitás modern – a lázadó ellenállás jeleit nem mutató, viszont az elfojtott tartalmak jellegzetes dinamikai töltését hordozó „tünetek” formájában, tehát álcázott módon újra és újra felszínre törő – helyzetének magyarázatára.

Foucault nem sejtette, hogy milyen óriási feladatot vállalt a szexualitás történetének kutatói projektjével. Az ötvenéves tudós a sorozat első könyvének megírása után egyre inkább szemkerült a ténnyel, hogy a szexualitás mélyreható vizsgálata nem választható el a spiritualitás problematikájától. E nélkül ugyanis nincs válasz arra a kérdésre, hogy miképpen változott a *szexualitás* a saját teste, testi reakciói felett felelősséget vállaló *személy erkölcsi ügyévé*. Hiába jutott fontos, meggyőző és részletes eredményekre annak igazolásában, hogy a modern szubjektum a politika, a gazdaság és a tudás egymást dinamizáló modernkori intézményeinek közegében s technikai által jött létre, vállalkozása mégis holtpontra ért. Azt a felismerését követően, hogy az egyén feladata napjainkban nemcsak a hatalom alóli felszabadulás, hanem a felszabadulás annak az individuációs mechanizmusnak a hatása alól is, amit a hatalom teremtett, Foucault a tervezett elméleti építkezés elakadásával, az irányváltás feladatával szembesült. Az 1976-ban elért holtpont után, a sorozat első kötetének közreadását követően nyolc évet kell várni a következő – az eredeti tervtől gyökeresen eltérő tematikájú – két kötetre (*A gyönyörök gyakorlása* és a *Törődés önmagunkkal*), melyek Foucault halálának évében, 1984-ben jelentek meg. A nyolc év alatt, annak érdekében, hogy kimozduljon önnön intellektuális komfort-zónájából, történelmi és földrajzi értelemben egyaránt hosszú utazásokat tett. Az időben s térben tett inspiráló utazások új, gazdag személyes és szellemi kapcsolatokhoz vezettek. Mindez azonban nem volt elég a szemléleti irányváltáshoz. Szükség volt az addigi meggyőződések pátoszának elvetésére, s arra, hogy korábbi koncepcióinak zárójelbe tételével, szinte „elfelejtésével” adjon esélyt saját gondolkodási amplitúdójának növelésére. Az irányváltást követő

munka perspektívája és minősége, az elemzések sokrétősége és mélysége, véleményem szerint, a legmarkánsabban az 1982-es előadásokban tükröződik.

Az, hogy Foucault a hatalom filozófusából etikai íróvá vált, *A szubjektum hermeneutikája* szövegéből nagyon világosan kitűnik. A felvilágosodás óta az etikai gondolkodók egyik központi témája a modern társadalomnak az az ellentmondása, hogy a technikai és tudományos fejlődést nem kíséri az ember erkölcsi fejlődése. A magyarázatok zöme az egyén s közösség kapcsolatának fellazulását hozó szekularizáció, „Isten halála”-nak kérdése körül forog. Foucault innovatív módon, az erkölcsöt nem a vallásból és az istenképből, hanem a spiritualitásból vezeti le. Az elméleti újítás, talán a mondanivaló bősége miatt, az egyetemi előadások formájának megváltozását hozta magával. A Collège de France professzorait évi 26 óra előadás tartására kötelezte. Az óráknak legfeljebb a fele volt szeminarizálható. 1982-ben Foucault, addigi oktatói gyakorlatával ellentétben, úgy döntött, hogy nem tart szemináriumokat, hanem a rendelkezésre álló összes időt az előadásoknak szenteli. Az előadások szövegét részben az azokról Jacques Lagrange, orvostudomány-történész által készített magnófelvételekből, részben Foucault jegyzeteiből – melyeket élettársa, Daniel Defert őrzött meg – rekonstruálta a kötet szerkesztője, Frédéric Gros. A jegyzetek és az előadások szövegének összevetése alapján nemcsak az derül ki, hogy Foucault rendkívül alaposan készült fel az óráira, hanem az is, hogy semmiféle rögtönzést nem engedett meg magának; mindig szigorúan követte az előadástervben leírtakat, vagyis szó szerint felolvasta az előadásait.

Mivel a szexualitás először a történelemben az embert a filozófia középpontjába helyező, etikai közösséget alkotó ókori görögöknél, mindenekelőtt Szókratésznél vált erkölcsi tapasztalattá, ezért Foucault kutatásaiban fokozatosan az időszámítás előtti 5. és 4. század szexualitásának tanulmányozása felé haladt. Victor Hugo szállóigévé vált megállapítása szerint: ahogy a folyók, úgy az eszmék sem folynak visszafelé; vagyis csak igen fáradságos munkával, végig az ár ellen úszva lehet eljutni a forráshoz. Az addigi kutatások vonatkoztatási keretéből, a nyugati modernitás kibontakozásának idejéből (17. század) kilépő Foucault fokról fokra, előbb a vágy korai keresztény tapasztalatait, majd az ókor végének szexuális gyakorlatát szemügyre véve jutott el a forráshoz, az ókori görög morálig. *A szubjektum hermeneutikája* fókuszában főként cinikus, sztoikus és epikureus gondolkodók állnak. A kettős felütésű, a görögség és az etika irányában tájékozódó kutatás során korabeli könyvek, beszámolók, önéletrajzok, levelek, feljegyzések és naplók szövegelemzését végzi. A kutatói módszer, a közösségi és személyes történések rejtett és elhalványult jelentéseit megszólaltató, azokat értelmező és megértő módszer, a *hermeneutika* szintén ógörög. Az előadások szövege elénk tárja Foucault megértésért folytatott erőfeszítését: ahogy igyekszik megérteni a szövegek keletkezésének kontextusát, s – azt saját vonatkoztatási keretével egyesítve – értelmezést nyújtani. A hermeneutikai megközelítés a kutató és a vizsgált szöveg olyan közösségi létbe lehorgonyzott dialógusát hozza létre, melyben a szöveg nem oda tér vissza, ahonnan elindult, s amikor továbbindul már nem azonos a megérkezési állapottal.

Foucault az ókori görög és római források vizsgálata alapján arra a felismerésre jutott, hogy a delphoi jósva egyik erkölcsi jelmondata, az „ismerd meg önmagadat” [*gnóthi szeauton*] mindig kiegészült az *önmagával törődés* [*epimeleia heauton*] követeleményével. Az „önmagával törődés” feladata a spiritualitás legáltalánosabb formája.

Foucault szívesen köti személyekhez s művekhez a gondolkodás és gondoskodás történelmének fordulópontjait. A két, rendre pozitív jelentésű gyakorlati erkölcsi elv Szókratésztől (i.e. 5. század) a kappadókiai keresztény egyházatya, Nüsszai Szent Gergelyig (4. század), tehát nyolc évszázadon át, végig fontos helyet foglalt el a modernkor előtörténetét jelentő gondolkodásban. Ám a kettő viszonya, aránya, a súlypontok időről időre mások. Az előadások ennek az együtt járó társadalmi jelenségnek – a tudás, az igazság keresése és az élet művészete – megjelenési módját, alakulását, komponenseit és ezek viszonyát vizsgálják. Noha ez az előadások központi témája, Foucault arra is kitér, hogy miképpen alakult a spiritualitás helyzete a későbbi történelmi korokban. A kereszténység uralkodó világszemléletté válása után a spiritualitáshoz való viszony döntően megváltozott. Szent Ágostontól (5. század) a 17. századig a spiritualitás a teológiával állt harcban. Míg a hit és tudás kapcsolatát vizsgáló keresztény bölcsélet mind a spiritualitást, mind a kanonizált tekintélyek tanain kívül eső tudást igyekezett likvidálni, addig e korszak tudománya éppúgy rokonszenvvel viszonyult a spirituális gyakorlathoz, mint ahogy magába szívta az alkímiát, az asztrológiát, a létről szóló mély igazságot szimbolikus formában megszólaltatónak tekintett mitikus történeteket stb.

A tudomány csak a 17. századtól, az „akkor is megismerhetem az igazságot, ha erkölcsstelenül élek” elvét meghirdető, a tudást az erkölctől független szférának tekintő René Descartes fellépése után határolta el magát a spiritualitástól. Az igazságot a kéttellyel összekapcsoló karteziánus felfogás nemcsak a gondolkodást választotta el a testtől, hanem az „én” létét is izolálta a „te”-től. A tudás megszerzése immár sem emocionális, sem társas kapcsolatot nem igényelt. A vallás kész volt tudományos segítséget igénybe venni a spiritualitás diszkvalifikálásához. Később ez lett a veszte, mert a pozícióját a hatalommal szövetkezve megszilárdító tudomány a szkepszist, a kritikát magára a vallásra is alkalmazta. A spiritualitás és vallás küzdelméből végül egy harmadik erő, az empirikus és racionalista tendenciákat egyesítő modern tudomány került ki győztesen. A szkepszis azonban veszélyezteti a társadalmi rendet. A *szkepszisre* építő tudomány, a modern politikával és gazdasággal kölcsönhatásban, nem utolsó sorban a gondolkodás szabadságának letéteményeseként, hosszú történelmi folyamat eredményeképpen, nemcsak legitimációt kapott, de a newtoni természettudományi világkép uralkodóvá válásával a tudomány emelkedett a vallás rangjára. Az igazság kutatásának módszerét nyújtó tudomány szinte vallásos tisztelete generációról generációra hagyományozódva szilárdult meg. Mivel a szenvedélyes és eksztatikus spirituális élmények, a szkepszishez hasonlóan, kockázatot jelentenek a társadalmi rend szempontjából, a tudomány számára az tűnt biztonságosabbnak, ha lemond a vallással való harcban eleve elsatnyult spiritualitás műveléséről. Így a spiritualitás nyíltan nem vált a tudományos szabadságot mélyítő és annak határait kítágító tényezővé. Ezzel együtt a szolidaritás, gyengédség, bensőségeség, törődés gyakorlása a „nem tudományos” módszerek tárházába került. A remény, a bizalom és az intim kapcsolatok művelése szintén kívül esik a tudományos praxis hatókörén. Ezért az ilyen típusú eszmények megvalósítására törekvő tanoknak, pl. a marxizmusnak vagy a freudizmusnak az eredeti attitűdöt aláásó kompromisszumokat kell kötniük, hogy igényt tarthassanak a tudományosság státuszára.

Csakhogy a szexuális ösztönhöz hasonló erősségű spiritualitás, a kettős – vallás és tudomány általi – elfojtás ellenére, még ha csökevényes vagy töredékes formában is

(pl. az emberi egységet figyelmen kívül hagyva, pusztán érzelmi szabadságigényként), újra és újra a felszínre tör. Az igazság eszményének erkölcsi, esztétikai, értelmi és társas folyamatként s tapasztalatként való visszaszerzési törekvése nagyon sok irodalmi és filozófiai műben megmutatkozik. A felvilágosodás során eltűnő spiritualitás megőrzésének szándéka érhető tetten, Foucault szerint, J.W. Goethe *Faustjában*, és G.W.F. Hegel *A szellem fenomenológiája* című művében. (Noha Foucault nem említi, úgy vélem, ugyanez a spirituális törekvés tükröződik a beethoveni zene homogén közegeiben.)

Habár a spiritualitás napja nyugaton már leáldozott, Foucault, miután meglátta annak verőfényét, részben keleten kezdte el fürkészni a felvirradást, részben pedig a nyugati „szélen”, tudniillik Kaliforniában kereste az új perspektívát. 1978-ban Japánban, a seionji nemzetközi zen-buddhista meditációs központban, egy zen-mester vezetésével próbálta gyakorolni – az önismeretet a jellem megváltozásával összekötő – a csend, a mozdulatlanság és a kiürülés általi megvilágosodást. A keleti kultúrához való nem triumfáló viszonyulás átélése közben Foucault számára nyilvánvalóvá vált, hogy őt nem a kiürülés, hanem a kiürülés és a feltöltődés dialektikája foglalkoztatja. Nem az önmagába zárkózó, a személyiséget illúzióknak tartó, hanem a kapcsolataiban élő individuum érdekli. Az ókori görög mester-tanítvány viszony, a világtörténelemben először, megengedte a tanítvány számára a mester módszerének továbbfejlesztésére irányuló szkepszist. A tekintélyekkel, a mesterrel szembeni – preszokratikus hagyományból eredő – fenntartás, kételkedés lehetősége, a kritikai szellem hagyománya jegyében kapcsolta össze Szókratész az igazság keresését az életmód erkölcsi vizsgálatának feladatával. A tekintély kritikájának lehetőségét Foucault olyan történelmi vívmánynak tekintette, melyről semmiképpen sem akart lemondani.

Az ógörög mester-tanítvány viszony gyakorta homoerotikus barátságként öltött testet. A modern korban minden homoszexuális magatartás, így a baráti, intenzív érzelmi kapcsolatot magában foglaló is, súlyos társadalmi és pszichiátriai problémaként tematizálódott. A homoszexualitása miatt élete során sok zaklatást átélő Foucault 1975-től kezdte meg kaliforniai vendégelőadói szerepléseit. Eközben megismerte a kaliforniai alternatív homoszexuális kultúrát, annak pezsgő életét és politikai tevékenységét. Főként a kaliforniai homoszexuális csoportok érdekérvényesítő aktivitásának köszönhetően, az Amerikai Pszichiátriai Társaság 1974-ben a homoszexualitást levette a pszichiátriai betegségek listájáról. Annak a társadalmi csoportnak a tagjai, akikkel Foucault azonosította magát, több évszázados kirekesztés után, kezdték visszanyerni méltóságukat és önbecsülésüket. A homoszexualitás mindaddig arra adott alkalmat, hogy a „mátság”-nak a hatalmon lévőkéhez képest kevésbé torzító perspektívájából, az etnográfuséhoz hasonló pozícióból vizsgálja saját kultúráját. A homoszexuálisok számára otthonosabbá váló világot immár nemcsak szemügyre venni lehetett, hanem alkalom teremtődött újszerű kapcsolat kialakítására is vele. Foucault első visszhangot kiváltó könyvében, az 1961-ben megjelent *A bolondság történetében* sokoldalúan mutatja meg azt, hogy az „erkölcsöt államosító” modern világban az elidegenült ember igazságának igaza csak a gyógyulásban mondható el. Ezután maga is követte a modernkor differenciáló és dividáló gyakorlatát, s további könyveiben a gondolkodás fő tengelyei – a tudás, a hatalom és az etika – közül, melyek az első nagy műben még integrált módon jelen voltak, csak egy-egy (vagy két) összetevőt vizsgált.

A pszichiátriai intézmények és a börtön történetének kutatása során arra jött rá, hogy a normalizáló társadalomban éppen az elmebeteg és az elítélt marginális helyzete ad lehetőséget az egyénnek arra, hogy viselkedése egyéni jelleget öltjön. A szexualitás történetéhez tartozik a homoszexualitás története. A kaliforniai homoszexuális csoportok és társaságok körében szerzett tapasztalatok nyomán változott Foucault szemlélete: a homoszexualitás devianciaként történő konceptualizálása helyett a továbbiakban mindenekelőtt öngondoskodási módként tekintett a jelenségre. Már nemcsak arról van szó, hogy az örült, az elítélt és a perverz identitásszerep szinte megváltás a spiritualitástól, illetve öngondoskodástól elidegenedett szubjektum számára. Az egyéniség, az új megközelítés szerint, nem csupán a hatalom mellékterméke, hanem az igazság megismerését, az igazmondást *önátalakító technikák* révén biztosító, az öntranszformáció követelményével járó autonóm spirituális törekvés eredménye. Az önátalakítás ókori és középkori, nyugaton kidolgozott mesterségbeli tudásszerű technikái az igazságot a szubjektummal és a szexualitással kapcsolják össze.

A *szubjektum hermeneutikájában* Foucault újra felvette az első könyv után elejtett integráló fonalat. Az olvasó a kutatómunka folyamatát lépésről-lépésre nyomon követve, szinte a kutatás résztvevőjeként juthat el – méghozzá a hermeneutikai vizsgáldásban gyakori epifánikus „aha” élmény révén – az előadásorozatnak ahhoz a konklúziójához, hogy az emberi egységet a spirituálisan megalapozott erkölcs biztosítja. A morális megújulás nem szakítható el a spirituális megújulástól.

Az *önmagunkkal törődés* addig nem használt fogalma 1982-ben és 1983-ban egyszerre több szakterületen is megjelent: a társadalomtudományban Foucault, a pszichológiában pedig Caroll Gilligan révén. Gilligannek a női személyiségfejlődés férfiakétól eltérő sajátosságait leíró munkája (*In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, 1982) elsősorban a törődés és gondoskodás témakörének elhanyagolását kéri számon a fejlődépszichológiai elméleteken. Ugyanebben az évben alkotta meg Günter Ammon az öngondoskodáshoz nagyon közel álló „szociális energia” fogalmát. A következő évben, 1983-ban Dorothea Orem a személyes gondoskodás, Edward Khantzian pedig a devianciák kezelésének szakirodalmába vezette be az önmagával törődés, és az öngondoskodási-deficit (*self-care deficit*) kategóriáját.

Az önmagával törődő személy témakörének első kidolgozása egy Platónnak tulajdonított dialógusban az *Alkibiádészben* található meg. A felnőttkorba érő, politikai pályára készül, ambiciózus Alkibiádészt Szókratész rádöbbenti arra, hogy a bölcsességre, igazságosságra, józan mértékletességre és bátorságra nevelt rivális perzsa és spártai királyokhoz képest voltaképpen semmit sem tud. Hiányos neveltetésének korrigálása, a *techné* elsajátítása azonban még nem késő, Alkibiádész megtanulhatja az öngondoskodást. Szókratésztől az összezavarodott Alkibiádész megtudja, hogy mi az „önmaga”, s mit jelent az önmagával törődés. Az öngondoskodás a lélek önmagába nézésén alapuló aktív, fáradtságos politikai és erotikus állapot. Az önmagunkkal törődés feladatára figyelmeztet Platón *Szókratész védőbeszéde* című műve is. Az athéni városállamtól a római császárság koráig ugyan az öngondoskodás és politikai aktivitás viszonya nagymértékben megváltozott, s változtak az eszközök (ezt a folyamatot elemzik az előadások), de az önismeret mindig az önmagunkkal való törődés következményének tűnt. A megismerő szubjektum fontosságát kiemelő mo-

dern korban viszont az önismeret – az öngondoskodástól függetlenített – egyedüli törekvéssé vált.

Az öngondoskodás divinális szempontot érvényesítő kultikus közösséghez – ami lehet baráti kötelék, tudományos iskola vagy vallás – tartozást feltételez. (Más kérdés, hogy Szókratész számára az istenek s a vallás nem nyújtottak megfelelő modellt az erkölcsös viselkedéshez.) Az előadások egyik kulcsfogalma a *parrézia*, az őszinteség és nyíltszívűség, interperszonális, más személy jelenlétét feltételező spirituális kategória. A nyugati spiritualitást nem lehet kapcsolatoktól függetlenül, azoktól elidegenedve gyakorolni. A mester-tanítvány, mentor-mentorált, gyógyító-gyógyított kapcsolatban megnyilvánuló parrézia a szív kitárása, a dolgok szabad, hízelgéstől mentes elmondásának választása, az önmagunk bevállása melletti döntés. A parrézia a szavak és tettek, az elmélet és a tanítás egysége. A parrézia bátorságot igénylő gyakorlása belső átalakulást, átváltozást, *metanoiát* eredményez. Éppen ez a téma, az igaz beszéd, a beszélő életét valamiképpen kockára tévő megnyilatkozás kerül majd az utolsó két év előadásainak gyűjtőpontjába.

Úgy tűnik, Foucault az 1970-es évek vallási reneszánszát nem a vallási, hanem a spirituális érzelmek felbuzgásának tekintette. Igaz a spiritualitás, legalább is névlegesen, „csináld magad” programokként konfekcionálva, a vallástól függetlenül is megjelent. Az, hogy a Foucault által újra felfedezett ókori spiritualitással ellentétben, a mai spirituális mozgalmak zöme szinte immunizál a parréziával szemben, még nem bizonyítja magának a spiritualitásnak az irrelevanciáját. Ellenkezőleg. Az emberi természet (biologikum) és a közösség metszéspontjában éppen a személy spiritualitása áll. Foucault könyve továbbá arról győzi meg az olvasót, hogy a tudomány művelése – amennyiben a nem közvetlenül hasznosuló, Hatvany Lajos által „tudni nem érdemes dolgok tudományá”-ról van szó – maga is spirituális tevékenység.

A könyv angol nyelvű megjelenése több szempontból, pl. a szociálpolitika és az öngondoskodás kapcsolatának vizsgálatában, mérföldkő lehet foucault-i örökség recepciójában. Az angolul olvasók nemcsak a szerző munkásságának újabb érdekes színteljét, hanem az életmű egyik igen eredeti művét ismerhetik meg. Ehhez képest apró hibának tűnhet a tárgymutató soványsága. Fontos szavak maradtak ki a tárgymutatóból. Hiába keressük pl. a kairosz („igaz pillanat”), a katarzis, a krízis vagy a szóproszüné („józsanság”) fogalmait.

A könyv a spiritualitás szociológiájával hivatásszerűen foglalkozók számára aligha nélkülözhető olvasmány.